

The following theoretical results are achieved: inventory of language units of OHG, MHG and ENHG¹, whose semantic components represent cognitive features reflecting the content of the concept; analysis of changes in the system of these features, revealing of the least and the most evident ones, and a conclusion about communicative relevancy and significance of the conceptualized fragment / the extension for the representative of a certain nation in the viewed period of history. The theoretical results *can be applied* in training as a part of a special course or of a scientific-research seminar in Cultural Linguistics and Cognitive Linguistics (Part “Methods and techniques for concept description”), and while working on the topic “Development of German lexis” in Lexicology and History of German. *The major scientific and practical methods* of analysis are continuous sampling (→ inventory of lexical units), semantic-etymological analysis / componential analysis combined with a method of analysis of lexical definitions (→ revealing a pattern of semantic components of units representing the concept), a method of semantic-cognitive description of the concept (→ interpretation of the results of semantic analysis and of received data on cognitive level).

Key words: concept “space”; lingual-and-cultural; semantic-and-cognitive approach; verbalization of the concept; diachrony; distinctive and qualification features; the German language.

Статтю отримано 24.02.2017 р.

<http://dx.doi.org/10.18524/2307-4558.2017.28.115849>

УДК 811.161.2*373:821.161.2-311.6

НЕМИРОВСЬКА Олександра Федорівна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології і методики навчання фахових дисциплін Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, Україна; тел.: +38 067 9681993; +38 048 7060843; e-mail: layma-59@ukr.net; agnia9886@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-9638-152X

ХРОНОТОП ДОРОГИ В ЖАНРІ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ

Анотація. У статті розглянуто специфіку творення хронотопу дороги як одного з чинників утворення жанру історичної прози. **Предметом** аналізу є функціональне навантаження, особливості вживання, стилістичні конотації, образний потенціал, варіативність лексем на позначення руху. Дорога тісно пов'язана з художнім локусом і пронизує найрізноманітніші шари тексту, сполучається з іншими художньо-образними засобами і організовує весь текст. Кожне уживання лексеми на позначення руху є чітко продуманим: воно ілюструє широкий спектр образних і експресивних трансформацій, а також тісну взаємодію з іншими лінгвістичними й екстралінгвістичними факторами. **Результати** дослідження хронотопу дороги демонструють його прагматичну спрямованість у контексті, свідчать про наявність значного конотативного потенціалу з активованим стилістичним, експресивним компонентом, що максимально поглиблює експресію лексем на позначення руху, їхнє значення для створення хронотопу дороги. Основний **висновок** полягає в тому, що лексеми на позначення руху виконують текстоутворюючу, хронотопічну, експресивну, виразову функції, сприяють розкриттю авторської концепції.

Ключові слова: дорога, шлях, путь, власна назва, дромонім, художній хронотоп, історична проза.

Постановка проблеми. Художній простір (ХП) є одним із ключових компонентів літературно-художнього твору (ЛХТ). Він стає виразником авторської концепції, етико-естетичної оцінки та моральної характеристики героїв. Фактор просторовості визначає численні компоненти художньої системи, моделює часові, локальні, соціальні, етичні, національні та ін. параметри. Розгортання сюжету, поведінка персонажів нерозривно пов'язані із простором, в якому відбувається дія. ХП може бути природним і побутовим, може бути відкритим, безмежним і обмеженим; динамічним з цілеспрямованим рухом і статичним, застиглим. Спрямований рух у ЛХТ зумовлює появу однієї з домінуючих просторових категорій — образу *дороги* в її різноманітних проявах і варіаціях.

Дорога є тією точкою, де зав'язуються і вивершуються події, де відбувається розгортання сюжету, де час немовби «вливається» в простір і «тече» в ньому, творячи різні дороги. Саме лінійний, спрямований простір, уособленням якого є дорога, стає підґрунтям для образного переосмислення, метафоризації шляхів-доріг (*життєва путь, обрати іншу дорогу, творчий шлях*), а також для моделювання темпоральних категорій («дорога» як засіб розгортання характеру в часі) [5, с. 253].

Зв'язок проблеми з попередніми дослідженнями. Будучи найменш дослідженим аспектом ЛХТ (існують лише поодинокі мовознавчі і літературознавчі розвідки [2; 10; 12], хронотоп дороги (ХД) заслуговує особливої уваги, оскільки він може стати домінантою простору, що організовує весь текст. «...концепт *шлях* є одним з найважливіших «працюючих» концептів у площині «людина — простір», а семантика лексем, що становлять поле *шляху*, відображає численні аспекти взаємодії людини з близькими або віддаленими, видимими чи уявними просторовими сферами» [10, с. 17]. Неподільно

¹ Hereinafter an abbreviation for Old High German, Middle High German and Early New High German.

пов'язана з художнім локосом, *дорога* проймає собою найрізноманітніші шари тексту, сполучається з іншими художньо-образними засобами, створюючи літературні шедеври. Особливо цікавою є побудова ХД у творах на історичну тематику, де він є одним із провідних моментів художньої виразності, побудови сюжету, реалістичності у зображенні подій. Саме це зумовлює **актуальність** представленої розвідки.

Отже, **темою** нашого дослідження є лексичні і стилістичні засоби виокремлення ХД в жанрі історичної прози. **Матеріалом** розвідки послужили окремі історичні романи різних митців (Р. Іванчук, «Черлене вино»; О. Назарук, «Роксоляна»; І. С. Нечуй-Левицький «Гетьман Іван Виговський»), що відтворюють різні, з т. з. часу, історичні події, і є досить цікавими у плані функціонування ХД. **Об'єктом** дослідження є історична проза Р. Іванчука, О. Назарука, І. Нечуя-Левицького. Ми поставили за **мету** на прикладі романів зазначених авторів визначити мовностилістичні засоби актуалізації ХД в жанрі історичної прози. Поставлена мета зумовила низку **завдань** — проаналізувати тематичне поле *дороги*, виявити варіації та описові конструкції, що містять відповідні лексеми, з'ясувати їхню стилістичну роль як засобу виокремлення ХД.

Тематичне поле *дороги* у всіх творах побудоване відповідно до теми та ідеї твору і представлене, перш за все, дромонімами: *Черкаський шлях* [7]; *Берестька дорога, Бродівська дорога, Пушкарська дорога, Сокільницька дорога, Бродівський шлях, Волинський шлях, Татарський шлях / Татарський торговий шлях* [4]; *Чорний Шлях, Шлях Фараонів* [6]. Кожен дромонім уживається у відповідному ключі, узгоджується з авторським задумом. «Створюючи текст, автор проводить селекцію знакових форм і відбирає з них ті, які (...) максимально повно й адекватно відображають і виражають задум» [11, с. 110]. Взагалі, незважаючи на невелику частотність уживань, дромоніми у зазначених творах перетворюються на місткі, конотеми: «...семантично збагачені оніми є носіями емоційно-експресивних конотацій» [9, с. 122].

Так, у романі І. С. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» зафіксовано лише один дромонім — *Черкаський шлях*. Перший раз — у розповіді про очікування *Маринки* на повернення *Зінька*: «Вона щогодини виходила на гору і очі виживляла, поглядаючи на *Черкаський шлях* за річкою...» [7].

В іншому контексті дромонім *Черкаський шлях* разом із лексемами *полум'я, пожежа, вогонь, дим, жар, червона, чорний* створює яскравий опис початку козацького повстання і водночас стає символом народного обурення проти *Виговського*: «*Маринка* вгадала, що (...) на широкому *Черкаському шляху* неначе спалахнуло полум'я, а над полум'ям піднявся ніби дим (...) В пісках схотилася неначе *пожежа, видко вогонь і чорний дим!* (...) *Старий* кинув оком на *Черкаський шлях*. Між крутими білими горбами неначе текла *червона, як жар, річка*(...) *Зверху над пісками піднімався справді неначе густий дим*» [7].

У романі «Черлене вино» найчастотнішим є дромонім *Волинський шлях*. Дистанційні повтори його разом із різними мовними засобами пронизують наскрізними зв'язками весь контекст роману, створюючи різні стилістичні ефекти: 1) невизначеності подальшого життя *Осташка Каліграф*: «*Тож пішов Волинським шляхом* навмання і на другу ніч зупинився в *Олеську*»; 2) розгубленості, відчаю і люті *Арсена*: «— Немає в мене ні землі, ні віри, — змахнув рукою *Арсен*, обминув *Осташка* і подався *Волинським шляхом*»; «*Ішов* просохлим на весняному сонці *Волинським шляхом* і дивувався, що від люті глухне біль»; 3) відбиття міських реалій тогочасного Львова: «*Над самим Волинським шляхом* високим підмурівком звелася паперть *Миколаївської церкви* — *десь недалеко, тут, повинна стояти корчма «Брага»*. *Волинським шляхом* крокує польське військо, наступаючи на останню твердиню *Галицької Русі* — *Олеський замок*; цим же шляхом їде до господаря замку *Івашка Преслужича* зрадник *Давидович*; *королівський вершник*, вирвавшись із облоги, галопує *Волинським шляхом* до *Львова*, щоб сповістити про поразку. Отже, дромонім у сполученні з різними мовними засобами, виявляє яскравий стилістичний потенціал.

Уживання інших дромонімів у контексті є значно меншим — по 1–2 рази, проте вони теж уживаються з певними настановами, сполучаючись з іншими онімами засобами: «*Першого дня погідного вересня* виїхав на *Берестьку дорогу* критий ридван»; «*Осташко* вертався *Бродівською дорогою* до *Олеська*»; «*Вийдете* біля *Теребіжа*, за *Бродівським шляхом*»; «*Згадала й Орія* похилу *постать Арсена*, що віддалялася за *частоколом Пушкарською дорогою*»; «*Власник* (...) *пив'ярні, що сиротіла* за *Латинською хврткою* біля *Сокільницької дороги*, *перехилився* через шинквас»; «*Від Латинської хвртки* рвонула *крита бричка, промчала* повз *корчму Кноффеля* через міст на *Сокільницьку дорогу* — *брати Одровонжі* втікали в *Городок*»; «...та вже недалеко кінець *Татарського шляху* (...) *Так думав* караван-баша *Богуш Ованесян*, *під'їжджаючи Татарським шляхом* до *Теребовлі*». Експресію трагізму, приреченості спостерігаємо при описі останньої битви захисників *Олеського замку*: «*Йшли* *ратоборці* через *дитинець* на *Бродівську дорогу* — до *Брами*, *де стоять* *муть до останнього подиху*».

Провідним у романі О. Назарука «Роксоляна» є дромонім *Чорний Шлях* та синоніми — власні назви (ВН) *Злий Крок, Шлях Незримий* (фольклорні назви цього шляху). Незважаючи на невелику частотність уживань та невелику кількість варіацій — *Чорний Шлях килимський; Чорний Шлях ординський; Чорний шлях степовий*; метафоризоване *Чорний Шлях думки; Керван-Йолі*

(турецьке); *шлях сей; той шлях; сам той шлях* — зазначений дромонім, завдяки потужній експресії, буквально з перших разів уживання, персоніфікується, перетворюється на символ всенародного горя, страждань полонених. Наростанню експресії сприяє також підсилювальний повтор якісного прикметника *чорний* у наступних контекстах: «**Чорний шлях**, званий також **Злим Кроком** або **Шляхом Незримим**. **Чорним** називався він з різних причин. Ходило по нім **чорне нещастя**, **убивство**, **грабіж** і **чорна смерть** — **чума**. Йшли ним століттями **чорні** від бруду орди монгольські й **почорнілі** від нужди бранці-невольники. І земля тут з природи **чорна**, а татарські коні, стоптавши траву, значили на ній **чорне пасмо переходу** (...) **Татаре** мали звичайно три дороги, якими в своїх наїздах розливалися по Україні (...) **Кожний** з цих шляхів народ **ще** сьогодні називає **чорним** і **ще** сьогодні **освітує** трагедії, які діялися на тих **чорних** шляхах татарських»; «Тоді **уперто** переслідував її привид **Чорного Шляху**, хоч замикала очі. В її уяві йшла тоді тим шляхом **чорна смерть**, **чума**. Їшла висока, аж до хмари, вся **чорна**, як оксамит, з **чорною** косою в руці...»; «**Настуня** вже освоїлася з думкою про все, навіть про **чорну** смерть на **Чорнім Шляху**»; «**А чорна** галера торговців живим товаром плила і плила на захід сонця...».

У слові та його значенні закладена потенційна можливість виходити за межі усталених в ньому лексико-семантичних варіантів завдяки узагальнюючій природі слова [3, с. 232]. Отже, уживання лексеми *чорний*, неодноразові її повтори і сполучення з іменниками (*чорне нещастя*, *чорна смерть*, *почорнілі бранці-невольники*, *чорні шляхи*, *чорна дорога*, *чорна коса*, *чорна галера*) розширює семантичну структуру кольороназви, надає їй ознак метафоричності і, таким чином, підсилює відповідні конотації дромоніма **Чорний Шлях**, перетворюючи його на виразну стилістему.

Дистанційні повтори ВН **Чорний Шлях**, іноді в різних варіаціях і у сполученні з іншими мовними засобами пронизують наскрізними зв'язками весь контекст, утворюючи яскраві стилістичні ефекти: 1) трагізму: «**Більше** відчула, чим зрозуміла, що знаходиться на **Диких полях**, на **однім із страшних татарських шляхів** (...) **Припускала**, що на **Чорнім Шляху**»; «**Снилося** матері, що її **Настя**, дочка-одиначка, **йде Чорним Шляхом килиїмським** і **Диким полем ординським** (...) **А в тім часі** далеко від неї, на **Чорнім Шляху килиїмським**, на **Дикім Полі ординським** молоденька **Настя** **серцем материнську журбу** відчувала...»; 2) тривогу і душевні страждання **Насті**: «**Всім** **серцем** відчула дивну руку **Господню**, котра привела її аж сюди — **Чорним Шляхом ординським**»; «**А в тім часі** в гаремі **клячала** на долівці **бліда чужинка** з **далекої країни**, **невольниця Хуррем**, «**знайда з Чорного Шляху**», **званого Злим Кроком** або **Шляхом Незримим**»; «**І від тих думок** була така **бліда молода чужинка** з **далекої країни**, що прийшла **Чорним Шляхом** на **землю Османів**...»; «**Там був** і **кривавий платочок**, котрим свою **зранену ніжку** на **Чорнім Шляху**, на **Дикім Полі** **обтирали**, коли йшла **степами по чорних мажах** як **татарська бранка**...»; 3) приреченості, фатуму: «**А тоді червоний кришталь** **влади турецьких султанів** **зачав переходити** в **руки його жінки** (...) **що прийшла Чорним Шляхом ординським** і **Диким Полем килиїмським** з **далекої країни** (...) **То не жінка** прийшла, **то прийшов кісмет Османів** (...) **прегарний кісмет**, **присланий незбагненою волею Аллаха** — **Чорним Шляхом степовим** і **Чорним морем бурливим**...».

Поступово семантика ВН **Чорний Шлях** розширюється. Так, у передостанньому розділі повісті дромонім символізує морок і чорноту в душі головної героїні, створює стиснену негативну перспекцію: «**Плила** **страшним, Чорним Шляхом думки**...»; «... **азнала** **такої муки** (...) **якої не знала** **навіть тоді**, коли її **гнали** в **неволю** **сирими батогами** **Диким Полем килиїмським** і **Чорним Шляхом ординським**. **Бо є в душі людини** **також дикі поля** і **чорні шляхи**».

Виразним контрастом на тлі численних переосмислень **Чорного Шляху** постає уживання його турецької назви — **Керван-Йолі** у відповідному контексті при отриманні **Настею** «подарунка» від суперниці по гарему: «**Калим знайде** з **Керван-Йолі**». Автор закономірно вводить турецький варіант ВН у мовлення мешканок гарему — туркеня за походженням; це створює національну, територіальну маркованість, хоча сама ВН позбавлена додаткових конотацій.

Отже, дромонім **Чорний Шлях** разом із його модифікаціями виявляє багатство семантики, різноманітний стилістичний потенціал і поступово перетворюється у виразну стилістему. «Складні семантичні зрушення» [1, с. 14] призводять до трансформації первісної семантики, виникнення нових відтінків значень, які доповнюють і збагачують основні значення.

В іншому ключі, при описі паломництва **Роксоляни** до мусульманських святинь, п'ять разів у прямому значенні уживається дромонім **Шлях Фараонів** (*старий шлях фараонський; той шлях*). **Шлях Фараонів** стає яскравою регіональною і темпоральною конотемою, підсилює ефект правдивості зображуваного: «...**знов їхали старинним Шляхом фараонів**, котрим **Ізраїль мандрував перед віками**...»; «**Їхали** **дальше мовчки Шляхом Фараонів**. **Кусні** **острого креміння** (...) **лежали вздовж того шляху в пісках** (...) **овочі, подібні до малих помаранч**, **лежали засхлі** **здвож Шляху Фараонів між листям**...»; «**А третього дня старий шлях фараонський** **перейшов у майже бездоріжжю**, **кам'янисту стежину**» (О. Назарук. Роксоляна).

Та найбільше семантико-стилістичне навантаження припадає у контекстах усіх творів на аперлятивні лексеми. Саме вони в більшості випадків утворюють просторову площину, що пов'язана із розгортанням сюжету. Семантика кожної з лексем є вагомим для доречного уживання в контексті, синтагматичних зв'язків. Так, «...лексема *дорога* має абсолютний пріоритет при описі ситуації про-

сування вперед і перешкод, що стрічаються на путі» [10, с. 23]. У романі І. С. Нечуя-Левицького згадана лексема уживається 33 рази і є щільно пов'язаною з композиційною будовою твору, долею персонажів. Це *дорога на Ніжин*, якою повертаються московські посланці додому з Києва; *дорога*, якою їде *Виговський* до села Мокрани за *Олесею* і якою вони разом повертаються до Києва: *трусська поліська дорога*; *важка та далека дорога*; *нехай нас Бог напутить в дорогу*; *чимала в'їжджена дорога*; *далека дорога*; *втерта лісова дорога*; *довга труська дорога*; це *важка далека дорога* до Богдана Хмельницького, яку витримав *Юрій Немирич*; *збиратися, лаштуватися в дорогу* при від'їзді гостей *Олеси* з Чигирина; *дорога в степи*, якою їздить *Зінько* у Чигирин і Суботів на побачення; *проста дорога*, *дорога життя Маринки Павловської* та *Зінька Лютая*; *далека дорога*, *небезпечна дорога*, якою *Зінько* їде на війну.

Один раз лексема *дорога* уживається у мові *Богдана* у складі порівняльно-описової конструкції, що створює трагічну тональність, асоціації з покинутою, беззахисною батьківщиною: «*Україна була як чайка в степу, що вивела діток при дорозі. Я мусив віддати Україну цареві, бо не було де дітись*» [7].

Наступною у порядку уживання йде лексема *шлях*, що уживається в контексті роману 9 разів; один раз вона уживається у множині — *шляхи* і «...активно репрезентує концепт, що перебуває в динамічному стані» [10, с. 26]. П'ять разів лексема уживається у складі словосполучення з прикметником-означенням: *утертий шлях*, яким *Виговський* повертається з Києва у Чигирин; *простий шлях*; *поліський бакаловатий шлях*, яким *Виговський* з *Олесею* збираються їхати до Києва; *київський шлях*, на якому новий *гетьман Іван Виговський* зустрічає поїзд дружини; *битий шлях*, яким *Зінько* скаче конем до *Маринки*. Двічі уживається зменшена форма — *вузький лісовий шляшок*, причому прикметник-означення *вузький* підкреслює семантику зменшеності; *цей лісовий шляшок*, яким утікають з Мокран *Олеся* з *Виговським*. Нагромадження лексем на позначення руху, уживані в мові *Виговського* лексеми *шлях* і *стежка* у формі множини створюють тематичне поле ХД: «*Ти тут знаєш усі шляхи й стежки (...) я буду скакати слідком за тобою. Олеся збочила на вузький лісовий шляшок (...) Довго вони їхали цим лісовим шляшком, неначе тунелем, і незабаром виїхали на чималу в'їжджену дорогу. Довго вони їхали цією дорогою*» [7].

При описі розставання *Маринки* й *Зінька* лексема *шлях* створює трагічну експресію: «*Скажи ж мені, милий, куди од'їжджавиш, щоб я знала, звідкіль тебе виглядати, з котрого шляху...*» [7].

Лексема *стежка* уживається в контексті роману 3 рази. Перший раз — у прямому значенні при описі відвідин *Олесею* й *Якилиною* сусідки, родички Івана *Виговського*: «*Вони простували стежкою, протоптаною в снігу*». Обидва наступні рази лексема уживається у складі фразеологічних сполучень при описі кохання *Маринки* й *Зінька*: «*Дурнісінько ти топчеш до неї стежку*»; «*Марина вернулася до хати, поливаючи стежку сльозами*».

Отже синонімічні лексеми-іменники на позначення руху, переміщення у просторі закономірно уживаються у жанрі історичного роману у прямому значенні, створюючи ХД, який повністю узгоджується з сюжетом твору.

У контексті роману Р. Іваничука «*Черлене вино*» семантика кожної з апелювативних лексем також є вагомою для доречного уживання у контексті, синтагматичних зв'язків. Так, лексема *дорога* уживається у контексті 27 разів, з них 6 — у складі словосполучень і речень. *Дорога* щільно пов'язана із композицією твору, долею головних та інших персонажів. Це *дорога* литовського князя *Свидригайла* до великого князя *Вітовта*; *дорога* жebraків, з якими певний час мандрує *Арсен*; *дорога* *Осташка Каліграфа* до *Одеського замку*, його ж *дорога* до *Литви* й назад; *дорога*, якою у відчай мандрує *Арсен*; *цією брукуваною твердою дорогою* він їде у невідомість; *дорога*, якою гордо крокує *Марія*; *дорога*, якою виїждять назустріч королю *Ягайлу*; *дорога* біженців, що туляться до *Одеського замку*; *дорога* якою тікають із *Львова* від мору; висрібленою місяцем *доріжкою* втікає князь *Свидригайло* від помсти *Семена Гольшанського*. Уживання лексеми *дорога* у множині зустрічається тричі — при описі підготовки конгресу правителів в *Одеську*: «*дорогами* щодня тягнуться сонні валки»; при описі місцевості: «*До замку (...) ведуть дві обсажені липами дороги: зі сходу — до Бродівської брами, із заходу — до Львівської. Перед нижнім валом дороги обриваються*»; *дорога*, яку прорубав у пущі князь *Вітовт*, йдучи на *Новгород*; на *довгих дорогах* *Арсена* супроводжував *слизький страх*, який відступає перед необхідністю захистити рідний край від ворожого нашествия. Два рази лексема *дорога* знаєа переосмислення: 1) при описі мандрів *Осташка*: «... у дорозі треба жити стримано»; 2) у контексті розмови *Осташка* з володарем замку — *Каліграф* вірить, що «*прокладеною дорогою, хоча б початком її, підуть інші*», здобуваючи перемогу й торжество справедливості.

Зловісної експресії, що пов'язана із майбутньою трагедією *Одеського замку*, набуває у контексті словосполучення *биті дороги*: «*Опустіє земля (...) і вітри не повіють, і биті дороги опустіють*».

Лексема *шлях*, що є наступною в порядку частотності в романі, двічі вживається з означенням *битий*, причому топоніми підсилюють достовірність оповіді: 1) у контексті роздумів князя *Свидригайла* про майбутній триумф: «... увійду у *Владичу вежу*, а звідти *битим шляхом до Вільнюса і Тракая*»; 2) при описі мандрівки *Осташка Каліграфа*: «... багато ж люду (...) мандрувало *битим шляхом, що проліг з Угрів на Волинь*». Отже, лексема *шлях* постає у романі «*Черлене вино*» як

частина певного простору; на відміну від неї, лексема *дорога* позначає неодмінне просування вперед. Проте *шлях* завжди виводить людину за межі цього простору, у нові виміри.

Лексема *стежка* / *стежки* зустрічаються у контексті роману 4 рази: три рази — в прямому і один раз — у переносному значенні, причому її також супроводжують реальні топоніми: «*Осташко подякував старості і подався протоптаною у снігу стежкою на Циків, за яким бовваніла Біла гора*»; «*Осташко (...) подався звивистою стежкою з Білої гори до передмістя за Брамою*»; «*хай тільки-но стежки підсохнуть, щоб вибратися на торги*». Уживання поряд лексем *дорога*, *стежки*, *поле* при описі втечі біженців від нашествия ворогів утворює виразну трагічну тональність; завдяки стилістичному прийому градації крещендо наростає з кожною новою лексемою: «*дорогою, стежками, полем потяглися ключі жінок і дітей — з торбами і голіруч, залюднювався город*» [4].

Один раз у контексті роману зустрічається лексема *тракт*, що має значення «велика проїзна дорога, шлях» [8, с. 601]. Контекст містить словосполучення *безмостова дорога*, а також топонімічний масив, завдяки якому автор досягає граничної точності при описі місцевості: «*До замку зусібіч тулится багатолодний Луцьк, відгороджений від лядського боку непрохідними багнами над Стиром і Сапалаївкою; вийти з нього безмостовою дорогою можна тільки трактом, що йде від Владичої вежі за Литву*». Обмеженість уживання цієї лексеми пов'язана із семантичною специфікою і можливістю уживання лише у прямому значенні.

Найбільшого семантико-стилістичного та експресивного навантаження апелювативні лексеми, пов'язані із ХД, набувають у романі О. Назарука «Роксоляна». Це пов'язане із темою, ідеєю та в деякій мірі «дорожнім» сюжетом твору. Так, лексема *дорога* уживається 67 разів, з них 16 — у складі словосполучень і речень. *Дорога* є щільно пов'язаною із композицією твору, долею головної героїні та інших персонажів. Це *порошня дорога*, на яку падає *Настя* від жаху перед татарами; *чорна дорога*, якою женуть у полон бранців; *дальша дорога* болю і страждань; *довга дорога*, яку відбула *Настя* з іншими невільницями до *Царгорода*; *дорога життя*, яку Господь накреслив *Роксоляні*; *далека дорога* у невідоме майбутнє *Настуні*; *далека дорога* венеціанських послів до *Царгорода* та їхня *поворотна дорога* додому; *далека дорога*; *така далека дорога* *Настині* матері до *Царгорода*; *зла дорога*, якою іноді ступає людина. Два рази автор уживає демінутивні лексеми і словосполучення: *втоптана доріженька* з пісні, яку співають молодята напередодні свого страшного весілля; *доріжка*, якою сходить *Роксоляна* на святу гору Мойсея під час паломництва. Отже, лексема *дорога* у складі словосполучень уживається поперемінно в прямому і переносному значеннях, причому метафоризуються саме словосполучення, пов'язані із страдницькою долею *Насті*, різкими поворотами в її житті. Лише один раз *дорога* створює зловісну експресію — при обмірковуванні *Роксоляною* своїх намірів: «*На дорозі стоять Кассім і Мустафа. Мусять бути усунені*» [6].

Лексема *шлях*, як і в попередніх творах, є наступною в порядку частотності уживання — вона зустрічається 40 разів, із них 22 — у складі словосполучень; 16 разів — у множині (10 — у складі словосполучень). Дана лексема пов'язана з другим розділом, що має відповідний заголовок — «*Ой, битим шляхом килимським, ой, Диким Полем ординським*», в якому йдеться про стражденню путь невільників до Криму, і дистанційні повтори лексем *шлях* / *шляхи* у прямому значенні підсилюють експресію трагізму: *один їх шлях*; *сам той шлях*; *шлях сей*; *страшний шлях*; *страшний шлях ординський*; *один із страшних татарських шляхів*; *страшний шлях, яким везли її в незнані землі*; *ті чорні шляхи татарські*; *ті три шляхи*; *кожний з цих шляхів*. У цьому ж контексті лексема *шлях* уживається у контексті авторських роздумів: «*Шлях сей ішов майже по тій самій лінії, по якій сьогодні йде торговельний шлях до Одеси. Туди і колись давно ішов сухопуттям торговельний і воєнний шлях староукраїнських князів*» [7]. Сумну експресію підсилює уживання першої частини заголовка у невласне-прямій мові *Насті*, у її роздумах про трагедію рідного краю: «*Не розуміла, чому в пісні співається: «Ой, битим шляхом килимським...» Бо се не був ні шлях, ні битий... Хіба били його своїми пораненими ногами бідні бранці-полонені та копита некованих татарських коней*» [6].

В інших розділах лексема *шлях* також утворює різні художні ефекти: 1) опис грабіжництва морських піратів: «*В тих часах моря були рівно небезпечні, як сухопутні шляхи*»; «*вийшов з каюти Хайреддін (...) пострах всіх людей, що плили морськими шляхами*»; 2) *порошний шлях*, яким їде весільний кортеж до *Насті*; 3) *білий шлях* до Львова, що ввижається *Насті* у мріях про повернення додому; 4) *важкий шлях пустині*, яким має пройти султанський караван до Мекки; 5) *на цім шляху* (шлях до Медини); 6) *кам'яний шлях* до святині Кааба; 7) *шлях* до *Синайського монастиря*.

У мікроконтекстах, пов'язаних із життєвим шляхом *Насті*, її намірами та сподіваннями, лексема *шлях* зазнає метафоризації: «*Нехай Бог дасть щастя дитині твоєї на тім шляху*»; «*Будь же добра й ти — на тім шляху високім*»; *шлях твій*; *шлях життя*; *дальший шлях життя*; *будущий шлях її життя*; *шлях життя людини*; *шлях до престолу султанів*; *шлях Господній*; *правий шлях Аллаха*. Таке переосмислення тісно пов'язане із розгортанням оповіді про нелегкий шлях *Роксоляни* на вершину влади.

Лексема *стежка* у різних модифікаціях зустрічається у контексті 11 разів у однині і 7 — у множині і також уживається в прямому і переносному значеннях. Це *стежки монастирського городу*; *святі стежки Афону*, якими ступає *Настя* під час прощань; *стежка*; *стрімка стежина*; *стежина*; *одинокі стежина*; *кам'яниста стежина*, якою крокує султанка через Аравійську пустелю. Метафоризова-

на лексема уживається у значеннях: *стежка буття*; *крута стежина думки*; *дивна стежина життя* Насті; довга і крута *стежка* прохань Ахмеда-баші; *стежки*, які обирає людина; *стежки твої*; *порожні стежки* людини без Бога. Отже, індивідуально-авторські метафоризації лексем *дорога*, *шлях*, *стежка* відбуваються в ідентичному ключі.

Виразу експресію утворюють всі три лексеми, уживаючись при описі афонського повір'я; тут спостерігається прийом градації: «*Мати Божа Воротарниця (...)* *сходить з-понад брами на стежки колючі, на шляхи розстайні, на кам'яні дороги...*». Крещендо наростає з кожним новим словосполученням, а фольклорний мотив надає оповіді особливого забарвлення.

Лексема *путь* використовується у «Роксолян», в основному, як засіб експресії; 4 рази вона уживається у прямому і 1 раз — у переносному значенні. Це *дальша путь додому Стефана* після втечі з полону; *путь султанського каравану* до Мекки; *Божа путь*, у яку пустилася *стара мати Насті* до *Царгорода*. Обмеженість уживання цієї лексеми пов'язана з відсутністю просторових параметрів, непередметністю значення для окреслення частини природної сфери і простору для руху. Тому «використання лексеми *путь* у предметному значенні пов'язане із (...) входженням в експресивні контексти» [10, с. 20] в історичному романі «Роксоляна», де переважає «дорожний» сюжет.

Висновки. Таким чином, для створення ХД автори історичних романів використовують різноманітні мовні засоби. Особливості використання зазначених лексем пов'язані, перш за все, з авторськими настановами, темою та ідеєю конкретного твору, проте у усіх досліджених романах простежуються певні закономірності побудови ХД. Перш за все, ще використання ВН — дромонімів, далі йдуть ключові апелювативні лексеми — *дорога*, *шлях*, *стежка*, *путь*, *тракт*, серед яких за частотністю уживання пріоритетне місце посідає *дорога*. За нею стоять лексеми *шлях* і *стежка / стежки*. Зафіксовано також поодинокі випадки уживання лексем *тракт* і *путь*, причому остання лексема сприяє утворенню виразної експресії у «Роксолян». До зазначених мовних засобів приєднуються різноманітні стилістичні прийоми — топонімічні масиви, повтори, градації, які в кожному окремому творі вибудовують ХД, що неподільно пов'язаний із художнім локосом в усіх його проявах. ХД наскрізними зв'язками пронизує текст, гармонійно сполучається з іншими мовними засобами, що підпорядковуються єдиній меті — правдивому відображенню історичних подій, розкриттю авторської точки зору на українську історію.

Література

1. Бабій І. М. Колірна номінація і художній текст / І. М. Бабій // Ну що б, здавалося, слова... (На пошану доктора філологічних наук, професора Надії Миколаївни Сологуб). — К., 2005. — С. 13–16.
2. Давидова О. В. Міфологема дороги в українських народних баладах як стрижнева вісь ритуалу переходу / О. В. Давидова // Вісник Запорізького державного університету : зб. наук. статей. Філологічні науки. — Запоріжжя : ЗДУ, 2001. — Вип. 4. — С. 47–51.
3. Звегинцев В. А. Семасиология / В. А. Звегинцев. — М. : МГУ, 1957. — 322 с.
4. Іванчук Р. Черлене вино. Манускрипт з вулиці Руської / Р. Іванчук. — Харків : Фоліо, 2006. — 381 с.
5. Лотман Ю. М. В школі поетического слова : Пушкин. Лермонтов. Гоголь : Кн. для учителя / Ю. М. Лотман. — М. : Просвещение, 1988. — 352 с.
6. Назарук О. Роксоляна : Історична повість / Осип Назарук. — К. : Школа, 2008. — 336 с.
7. Нечуй-Левицький І. С. Кайдашева сім'я. Гетьман Іван Виговський / І. С. Нечуй-Левицький. — Харків : Ранок, 2003. — 432 с.
8. Новий словник іншомовних слів : близько 40 000 слів і словосполучень. — К. : Арії, 2008. — 672 с.
9. Отин Е. С. Типологія коннотативних онимів і їх производних / Е. С. Отин // Українська пропріальна лексика : зб. наук. праць. — К. : Кий, 2000. — С. 122–128.
10. Радзівська Т. Концепт шляху в українській мові : поєднання ідей простору та руху / Т. Радзівська // Мовознавство. — К., 1997. — № 4–5. — С. 17–26.
11. Серажим К. С. Текст як комунікаційне вираження дискурсу / К. С. Серажим // Вісник Запорізького державного університету : зб. наук. статей. — Запоріжжя : ЗДУ, 2001. — Вип. 1. — С. 109–115.
12. Чернявська Л. В. Образи руху в системі хронотопу поезії О. Ольжича / Л. В. Чернявська // Вісник Запорізького державного університету : зб. наук. статей. Філологічні науки. — Запоріжжя : ЗДУ, 2001. — Вип. 4. — С. 150–152.

References

1. Babij, I. M. (2005), "Coloring nomination and artistic text", *Well, what seemed to be the words... (In honor of the doctor of philological sciences, professor N. Sologub)* ["Kolirna nominacija i khudozhnij tekst", *Nu shcho b, zdavalosia, slova... (Na poshanu doktora filolohichnykh nauk, profesora Nadii M. Solohub)*], Kyiv, pp. 13–16.
2. Davydova, O. V. (2001), "Mythologema of the road in Ukrainian folk ballads as a pivot axis of the transition ritual", *Bulletin of Zaporizhzhya State University. Philological Sciences* ["Mifologema dorohy v ukrains'kykh narodnykh baladakh yak stryzhneva vis' rytualu perekhodu", *Visnyk Zaporiz'koho derzhavnogo universytetu. Filolohichni nauky*], Zaporizhzhya, vol. 4, pp. 47–51.
3. Zvegintsev, V. A. (1957), *Semasiology [Semasiologija]*, Moscow State University Publishing house, Moscow, 322 p.

4. Ivanychuk, R. (2006), Cherlenny wine. Manuscript from Russian Street [*Cherlene vyno. Manuskrjpt z vulyci Rus'ko-ji*], Folio, Kharkiv, 381 p.
5. Lotman, Yu. M. (1988), *At the school of poetic word : Pushkin. Lermontov. Gogol* [V shkole poeticheskogo slova : Pushkin. Lermontov. Gogol' : Kniga dlja uchitel'ja], Prosveshchenie, Moscow, 352 p.
6. Nazaruk, O. (2008), *Roksoliana : Historical Novel* [*Roksoliana : Istorychna povist*], Shkola, Kyiv, 336 p.
7. Nechuj-Levytskyj, I. S. (2003), *Kaidasheva family. Hetman Ivan Vyhovsky* [*Kajdasheva simja. Het'man Ivan Vyhovs'kyj*], Ranok, Kharkiv, 432 p.
8. *New dictionary of foreign words : about 40 000 words and phrases* (2008), [*Novyj slovnyk inshomovnykh sliv : blyz'ko 40 000 sliv i slovospoluchen*], Ariy, Kyiv, 672 p.
9. Otin, E. S. (2000), "A typology of connotative onyms and their derivatives", *Ukrainian Proprietary Vocabulary : collection of sciences works* ["Tipologija konnotativnykh onimov i ikh proizvodnykh", *Ukrajins'ka proprial'na leksyka : zb. nauk. prac*], Kij, Kyiv, pp. 122–128.
10. Radzievs'ka, T. (1997), "Concept of the Way in the Ukrainian Language : Combination of the Ideas of Space and Movement", *Linguistics* ["Kontsept shlyakhu v ukrajins'kij movi : pojednannia idej prostoru ta rukhu", *Movoznavstvo*], Kyiv, No 4–5, pp. 17–26.
11. Serazhim, K. S. (2001), "Text as a Communication Expression of Discourse", *Bulletin of the Zaporizhzhya State University. Philological Sciences* ["Tekst jak komunikacijne vyrazhennia dyskursu", *Visnyk Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu. Filolohichni nauky*], Zaporizhzhya, vol. 1, pp. 109–115.
12. Chernjav's'ka, L. V. (2001), Images of movement in the system of the chronotope of poetry by O. Olzhych", *Bulletin of Zaporizhzhya State University. Philological Sciences* ["Obrazy rukhu v systemi khronotopu poezii O. Ol'zhycha", *Visnyk Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu. Filolohichni nauky*], Zaporizhzhya, vol. 4, pp. 150–152.

НЕМИРОВСКАЯ Александра Фёдоровна,

кандидат филологических наук, доцент кафедры украинской филологии и методики преподавания специальных дисциплин Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского; ул. Старопортофранковская, 26, г. Одесса, 65020, Украина; тел: +38 067 9681993; 048 7060843; e-mail: layma-59@ukr.net; agnia9886@gmail.com; ORCID ID: 0000–0001–9638–152X

ХРОНОТОП ДОРОГИ В ЖАНРЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей построения хронотопа дороги в жанре исторической прозы. **Предмет** анализа — функциональная нагрузка, особенности употребления, стилистические коннотации, образный потенциал, вариативность лексем, обозначающих движение. Дорога тесно связана с художественным локусом, пронизывает разнообразные слои текста, сочетается с другими художественно-образными средствами и организует весь текст. Каждое употребление «дорожной» лексемы четко продумано: оно показывает широкий спектр образных и экспрессивных трансформаций, а также тесное взаимодействие со всеми лингвистическими и экстралингвистическими факторами. **Результаты** исследования хронотопа дороги демонстрируют его прагматическую направленность в контексте произведения, свидетельствуют о наличии значительного коннотативного потенциала с активированным стилистическим, экспрессивным компонентом, что максимально углубляет экспрессию лексем, обозначающих движение, их значение для построения хронотопа дороги. Основные **выводы** состоят в том, что данные лексемы выполняют текстообразующую, хронотопическую, экспрессивную, выразительную функции, способствуют раскрытию авторской концепции.

Ключевые слова: дорога, путь, имя собственное, дромоним, художественный хронотоп, историческая проза.

Alexandra F. NIEMIROVSKAJA,

Candidate of Philological Science, Associate Professor at the Chair of Ukrainian Philology and Methods of Teaching of Special Subjects, South-Ukrainian K. D. Ushynsky National University; 26 Staroportofrankovskaja str., Odessa, 65020, Ukraine; e-mail: layma-59@ukr.net; agnia9886@gmail.com; ORCID ID: 0000–0001–9638–152X

THE CHRONOTOPE OF ROAD IN THE GENRE OF HISTORICAL PROSE

Summary. In this article investigated the function of the chronotope of the road as on the ways building of the genre of historical prose. Ukrainian writer's historical novels researched. It is analyzed the lexemes of the different perks of the speech for reflecting moving, described their character in context and their role in creating of the fiction chronotope. In the chronotope of the road carries a special expressive, semantic and stylistic load plays a role in the building of the belle-letter chronotope. It is demonstrated their connotative abilities and stylistically role in forming different associations, contrast oppositions in the building of the fiction work and the large spectrum of figurative and expressive transformations and close cooperation with all linguistic and extralinguistic factors. The result of the study establishes about its pragmatic orientation and great connotative potential, which contains activate stylistic and expressive component. That extends expression of the lexemes named moving, its importance for create the artistic chronotope. The main **findings** of the research are that the lexemes named moving performs text-forming, chronotopic (time and space showing), characterizing, and expressive functions, which facilitate revealing the general met message and the artist's intention of the text.

Key words: the way, the road, the chronotope, of the road, the dromonym, the historical prose.

Статтю отримано 12.09.2017 р.